

A PIAC AZ ELMÉLETBEN ÉS A TÖRTÉNELEMBEN

Gyakran feltételezik azt, hogy a piac létezése a mai értelemben vett árképző piac meglétét jelenti és a gazdaságtörténet vonatkozó tételeit alkalmazzák annak a helyzetnek az elemzéséhez, amelyben a piac található. Ezért aztán modern piacgazdaságot magyaráznak bele elmúlt korok vagy primitív társadalmak intézményeibe, ahol pedig semmi más bizonyíték nem támasztja alá a mi fogalmaink szerinti piaci rendszer létezését, hacsak az nem, hogy létezik valamiféle piac. Nem lenne kifogásolható ez az érvelés akkor, ha a piac fogalmának pontosan körülhatárolható, egyértelmű jelentése lenne. Csakhogy nincsen.

A közgazdász számára a piac egy sajátos intézmény, a maga jellegzetes szabályaival, amelyre ő saját (tudományos) elemzésének rendkívül hatékony rendszerét építette. A történész vagy az antropológus számára a piac sok esetben a „piachelyet” jelenti, ahol az emberek áruk kicserélése céljából találkoznak. Ez a piaci hely nem feltétlenül azonos a gazdaságtörténet alapjaival, amelyet a közgazdászok alkottak meg. Nagy a veszély annak, hogy az általánosan alkalmazott közgazdasági szakkifejezések helytelen használata elrejtje az elemző elől a vizsgált társadalom valódi intézményi mechanizmusait.

Tekintettel tehát arra, hogy a piac közgazdasági értelmezése és a gazdaságtörténetek vagy antropológusok piaci hely fogalma lényegesen eltér egymástól, fontos tisztázni a piac szó értelmezésében fennálló különbségeket. Ezáltal súlyos hibákat kerülhetünk el a kereskedelem, a pénz és a piac elemzése vizsgálatok olyan társadalmakban, ahol nem létezett piaci rendszer.

Árképző piacok

A közgazdász számára a piac árképző mechanizmus. A piaci árak feladata a javak¹ kínálatának a kereslet szerinti szabályozása, valamint a kereslet alakítása a rendelkezésre álló javaknak megfelelően. Így a piacot egy keresleti – kínálati – ár mechanizmusnak nevezhetjük. Amint látni fogjuk, mindent, amit csak egy piacgazdaság magába foglal, besorolhatunk a következő terminusok valamelyikéhez:

(a) *Kínálatnak* nevezzük az egy adott pillanatban piacon rendelkezésre álló javak mennyiségét, vagy azt a mennyiséget, ami adott időtartam alatt odakerül. A piac egyik jellegzetessége, hogy az eladásra kínált javak mennyisége megnő, ha árak fölmennek, mégpedig két ok miatt:

(A) A magasabb ár a nagyobb költséggel termelők számára is vonzóvá teszi a piacot.

(B) Az emelt ár meggondolásra készítheti az árujukat addig eladni nem kívánókat, mert így több lehetőségük lesz más áruk megszerzésére.

Ilyen módon szilárd kapcsolat van az uralkodó ár és az eladók által kínált javak mennyisége között. Az árak a javak piacra áramlását szabályozzák.

(b) *Keresletnek* nevezzük azt az árumennyiséget, amit a vevők egy adott áron hajlandók megvenni. Például hány font vajot vesznek egy hónap alatt mondjuk ötven centes áron. Ha adott az emberek ízléspreferenciája, akkor a kereslet emelkedését várhatjuk abban az esetben, ha más javak egy adott árucikkhez képest drágulnak, csökkenését pedig akkor, ha a többi ára lemegy.

Ilyen módon az árak szabályozzák a javak piacról való kiáramlását.

A közgazdász piacán két ponton játszik a kereslet fontos szerepet. Van kereslet az olyan áruk iránt, mint pl. a vaj, ezek a fogyasztói javak. De van kereslet a vaj gyártásához szükséges különféle termelői inputokra is. Döntő szerepet mindkét esetben az egymáshoz viszonyított árak játszanak. A vevők sokféle árut vehetnek, de vásárlóerejük véges. Minthogy a kívánt áruk megszerzéséhez beosztással kell élniük, vásárlásaik nyilvánvalóan az ártól fognak függeni. A termelők termelési

javakat keresnek, mert azok felhasználásával profitra tehetnek szert. A technológia szabta határokon belül több olcsó és kevesebb drága inputot igényelnek. Ha nő a munkaerő ára, a termelők megpróbálják minél inkább tőkével helyettesíteni. Tehát itt is az ár a meghatározó, mert a termelő csak akkor boldogul, ha maximalizálja a költségek és ár közötti rést.

(c) A piaci *mechanizmus* magában foglalja minden ár és mennyiség rendszeres visszahatásait bármelyikükben bekövetkező változás esetén. Az árak viszik piacra a javakat (kínálat) és távolítják el onnan (kereslet). Ugyanakkor a kereslet és a kínálat maga is hatással van az árakra. Amint a kínálat feltételei – viszonylagos szűkösség – vagy a kereslet feltételei – viszonylagos preferencia – változnak, az árak tükrözni fogják ezeket a változásokat. Ha egy áru preferenciája megnő, akkor adott ár mellett a vásárlók minden korábbinál többet fognak venni belőle. Az eladók viszont nem kínálnak belőle többet a régi áron, így az árnak mindaddig emelkednie kell, amíg az emelt ár hatására a kínálat meg nem nő. Ugyanakkor az áremelkedés eltünteti a régi ár mellett jelentkező vásárlási hajlandóság egy bizonyos részét. Az ingadozó áraknak ez a kettős működése a kínálatot és keresletet állandóan egy egyenúlyi állapot felé tereli. Ez azt jelenti, hogy a viszonyított árak állandóan egy olyan állapot felé közelítenek, ahol az eladók által piaci áron kínált javak mennyisége pontosan akkora, mint amennyit ezen az áron a vevők vásárolni hajlandók. A piac így „kitisztul”.

Erre az önmagát kiegyensúlyozó mechanizmusra gondol a közgazdász, ha a „piac” szót használja. Mivel minden gazdasági döntést árakra alapoznak, és minden gazdaságilag fontos esemény áron keresztül hat, a piacnak ez a koncepciója egyszerű, de átfogó eszközként szolgálhat a termelés és elosztás komplex folyamatában részt vevő javak és szolgáltatások minden mozgásának megmagyarázására. Annak eldöntése, hogy milyen javakat érdemes termelni és milyen eszközökkel, így a termelőerő-források különböző felhasználások szerinti elhelyezése, a jövedelem elosztása, a jelen és jövőbeli fogyasztás közti választás (mennyit takarítsunk meg és fektessünk be), de még a társadalmi és politikai tényezők gazdaságra gyakorolt hatása is – mindezek a választások a piac koncepciójának keretei között magyarázhatók meg.

Jól szemléltethetjük a közgazdász koncepciójának érvényességi körét, egyben konkretizálhatjuk az önszabályozó piac fontosabb alkategóriáinak jellemzőit, ha röviden áttekintjük a különböző piactípusokat.

Piactípusok: A közgazdász szerint

A *termékpiacon* olyan javakat találunk, amelyeket valamilyen mértékben előzetesen már feldolgoztak. A termékpiacon szüntelenül hatnak ránk, vevőkre és mi is hatunk rájuk. Rengeteg ilyen piac van, ezeken vásárolunk árukat és szolgáltatásokat magunk és családunk számára. Az ilyen piacokat fogyasztói javak piacainak nevezhetjük. Újabb alkategóriát képezhetnek az olyan félkész- és késztermékek, amiket vállalatok vásárolnak továbbfeldolgozás vagy elosztás céljára; az ilyen áruk piacai részben egybeesnek a fogyasztói javak piacaival. Ezekben a piacon vesznek a vállalatok épületeket, berendezéseket, feldolgozott nyersanyagokat, félkész- és késztermékeket.

A *termelési tényezők piacán* találjuk a földet, a munkát és a tőkét. Minden alapvető input besorolható ennek a három kategóriának egyikébe, legyen természeti forrás, emberi munka (fizikai vagy szellemi), esetleg olyan épület vagy felszerelés, ami a termeléshez és elosztáshoz szükséges. Mindegyikük piacának sajátos jellemzői vannak:

(a) A *föld piacán* a földre és annak minden természeti jellemzőjére szóló igényeket vagy tulajdonjogokat adják-veszik. A föld fogalmába sok minden beletartozik: nemcsak a földfelszín, hanem az éghajlatból, a fekvésből és az ásványi források gazdagságából fakadó előnyök is. A föld fogalma azonban csak azokat a feltételeket és jellegzetességeket tartalmazza, amelyeket a természet vagy a véletlen hozott létre, emberi beavatkozást a közgazdász földhöz hozzáadott tőkebefektetésnek tekint. A földre szóló teljeskörű rendelkezési jogot is meg lehet venni – ez a tulajdonosi cím – de általában csak egy bizonyos ideig tartó használatáért fizetnek bért, s ezt az összeget tekintik a föld piacán a föld piaci árának. Sajátos jellemzője ennek a piacnak, hogy a kínálat már a Teremtés idején kialakult és árváltozások a kínált mennyiséget nem módosítják. Ha

megnő a föld kereslete, megemelkedik az ára is, de ettől a kínálat még nem lesz nagyobb. Vagy ellenkező esetben: az ár akár nulláig is zuhanhat, a kínálat mégsem csökken.²

(b) A *munka piacán* a termelésben hasznosítható emberi tényezőket lehet bérbe venni. Az áru- és a földpiactól eltérően a vásárló itt az egész embert nem veheti meg, csupán izmai és elméje működését veheti egy időre bérbe. Ennek (időegységre vonatkoztatott) árát általában munkabérnek nevezik, ami jelölheti egy munkás havi fizetését vagy egy vezető igazgató prémiumát egyaránt. Ennek a piacnak az a sajátossága, hogy a társadalmat alkotó emberek idejének és tevékenységének adásvételét bonyolítja le. A kereslet szempontjából a bérbe vételkor csak egy dolog számít: a munkás hozzáad-e a termelési folyamathoz legalább akkora, vagy nagyobb értéket, mint amennyi a kifizetett bér. Ez pontosan ugyanaz a megfontolás, mint ami bármely más termelési tényező piacán vezérli az eladót. De a kínálati oldalon már sajátos emberi tényezőket is találunk. Az embernek ennie kell, hogy életben maradjon, hogy ehessen, dolgoznia, vagyis munkáját bérbe adnia. Minél ügyesebb vagy képzetesebb az ember, annál magasabb bérre tarthat igényt, de végsősoron mindenkinek találnia kell valamilyen fizetett állást, kivéve azt a néhány embert, akik megélik földre vagy tőkére szolgáló jogcímeik hozadékából. Ez pedig azt jelenti, hogy van valami közös vonás a munka és a föld kínálatában. A bér változásával öregek, fiatalok, háziasszonyok és alkalmi munkások beléphetnek a munkapiacra vagy kivonulhatnak onnan, a munkakínálat túlnyomó részét mégis a népesség nagysága és korösszetétele határozza meg.

(c) A *tőkepiac* nemcsak a termelésben tényleges tőkeként funkcionáló épületeket és felszereléseket tartalmaz, hanem azt a pénzt (vásárlótőkét) is, amelyen tőkejavakat, valamint föld- és munkahasználatot lehet venni. Így a tőkepiacot két részre osztottuk: az egyik a *fogyasztói javak piacához* hasonlít, attól csupán annyiban különbözik, hogy irányítója a kiszámítható jövedelmezőség, és nem az izlés. A másik részt annak a pénznek a piaca képezi, amellyel a fenti árukat meg lehet vásárolni. A tőkepiac tovább osztható különböző *pénzügyi piacokra*: így pl. az *értéktőzsdére*, ahol tartós használatra lehet pénzt kölcsönözni, ellenértékként pedig részesedést kapni a pénz segítségével szerzett profitból. A *pénzpiac* meghatározott időtartamra szól a kölcsönzés, a pénzt azután előre megállapított hozammal növelve fizetik vissza. A pénz használatáért járó pénzpiaci árat kamatnak nevezik, s mivel a pénzpiaci és az értéktőzsde alternatív források, a közgazdászok a pénz áráról beszélni többnyire a kamatra gondolnak. A pénzpiaci megintcsak egymással szoros kapcsolatban álló alkotórészekre osztható fel: a *jelzáloghitel-piac*on kölcsönzött pénzt hosszú időre kötik le, csakúgy, mint a *hosszúlejáratú kötvények piacán*; a *rövidlejáratú pénzpiac*on csak rövid időre, pl. egy napra kölcsönöznek. Természetesen a felsorolt piacok között számos átmeneti forma is kialakult.

Az általánosabb tőkepiac magvát alkotó pénzpiacok sajátos jellemzőit megintcsak a kínálati oldalon találjuk.

A pénznek, s vele együtt az irányítása alatt álló összes javaknak és termelési tényezőknek a keresletét a föld, a munka vagy a tőkejavak keresletéhez hasonlóan egyedül az befolyásolja, hogy a vállalat mennyit tud érte fizetni úgy, hogy profitja nőjön, de legalábbis ne csökkenjen. A földéhez és a munkához hasonlóan a pénz kínálatát sem elsődlegesen az ártól – a használatáért felajánlott kamatlábtól – függ, noha a pénzzel rendelkezők magasabb kamatláb mellett általában szívesebben kölcsönöznek, mert ilyenkor a pénz más felhasználási módjai – mint pl. értékes holmik vásárlása – kevésbé kecsgetedőek. Mindamellettt meghatározható a pénzpiaci két fő kínálati feltétele:

(I) A pénz kínálatot szabályozza a nemesfémek kínálatát, ami a 19. század végén aranyat jelentett. A legbiztosabb példa erre az aranystandard rendszerre az a 35 éves időszak (1879–1914), amely az Egyesült Államokban a Szövetségi Letéti Bank Törvényt megelőzte. Az árváltozások hatása érezhető volt, mert minél magasabb volt a pénz ára, annál inkább megérte az aranyat akár nagy költséggel is kibányászni. De még ez a reagálóképesség (a közgazdász rugalmasságnak nevezné) is eltörpült az olyan váratlan, szerencsés aranyleletek jelentősége mellett, mint pl. az 1849-es kaliforniai, az 1850-es évekbeli ausztráliai és az 1880-as évekbeli dél-afrikai. A nemesfémekre alapozott pénz kínálatát elsődlegesen véletlen felfedezésektől függ.

(II) A pénz kínálatát az államhatalom is szabályozhatja: többé-kevésbé közvetlen módon a kincstáron keresztül a papírpénzkiadás szabályozásával, vagy a központi bank és a bankrendszer ellenőrzésével. Nem szükséges részletesebben megismerkednünk az ellenőrzés technikáival.

Elegendő annyit leszögezni, hogy ilyen rendszerben a pénz kínálata a pénzügyi hatóság növelést vagy csökkentést elrendelő döntéseitől függ. Ez szükségszerűen a piaci mechanizmus külső beavatkozással történő módosítását jelenti, mivel nem lehet piaci pénzkínálat-szabályozás ott, ahol ezt a hatóság végzi el.

A fentiek ismeretében a pénzkínálatot a felajánlott ártól viszonylag függetlennek mondhatjuk.

Ezzel áttekintettük azokat a piacokat, amelyekkel a közgazdász foglalkozik. Jellemzőiket röviden így foglalhatjuk össze:

(a) A fogyasztói javak piacának árait az az egyensúly határozza meg, ami az ízlés és a viszonyított árak által meghatározott kereslet, valamint az árakra és költségekre – vagyis a jövedelmezőségre – alapozott kínálat egymásra hatása alakítja ki.

(c) A termelői (tőke)javak piacának árait az az egyensúly határozza meg, amely a várható jövedelmezőségre (végtermék ára mínusz inputok árai) alapozott kereslet és a hasonló megfontolásoktól vezérelt kínálat egymásra hatása következtében az (a) pontban leírt módon alakul ki.

(c) A termelési tényezők piacain kialakuló árakat megintcsak az az egyensúly határozza meg, ami a várható jövedelmezőségre alapozott kereslet és a kínálat – kereslet piaci mechanizmusán kívül eső megfontolásokon alapuló kínálat egymásra hatásaként jön létre.

Önszabályozó piacnak alapvetően azt a fajta piacot nevezzük, amelyről az eddigiekben szó volt. Zárt rendszert képez. Mechanizmusának megértéséhez nem szükséges túlmennünk a fenti megfontolásokon, sem pedig a kínálati és költség tényezők vizsgálatát más tényezők elméleti hatásainak részletezésével kiegészítenünk. A kormánypolitikának a mechanizmusra gyakorolt hatását tökéletesen megismerhetjük úgy is, hogy nem vizsgáljuk a politikai intézményeket. Elég annyit megállapítani: létezik egy bizonyos politika, majd megvizsgálni annak hatásait a kínálati és keresleti oldalra, ezáltal az egész mechanizmusra. Politikai, alkotmányos, vallási, etikai vagy családmodellekkel kapcsolatos kérdések nem számítanak. A közgazdász feladata csak az, hogy a ráhatások keresletre és költségekre gyakorolt befolyását felmérje, azután pedig elvégezze az analízist az előbbiekből ismertetett módszer alapján.

Piaci rendszerek az ilyen típusú piacok összekapcsolódó csoportját nevezzük. Elképzelhető olyan piac is, ahol csak egy dolgot, például egyetlen fajta fogyasztói árut találunk. Így, magányosan és elkülönítve, nem kapna nagy teret a kínálat – kereslet – ár mechanizmus. A gyakorlatban mégis úgy találjuk, hogy a modern nyugati gazdaság nagyszámú, mindössze egyetlen árura vagy szolgáltatásra specializálódott piacból áll. Ezek a piacok azonban szorosan kapcsolódnak, mivel minden árunak van valamilyen helyettesítője, amelyet viszonyított árának megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékben vásárolnak. Így bármely pillanatban az egyes javak vásárlására fordított összegeket az összes javak (árúk és szolgáltatások) piacain uralkodó viszonyított árak határozzák meg. Ezek az árupiacok a kínálat – kereslet – ár mechanizmuson keresztül kapcsolódnak a termelési tényezők piacihoz. Így a tej piaca más árupiacokra is hatást gyakorol (pl. a sörére), hasonlóképpen a termelői javak piacaira (pl. az üvegekre) és a termelési tényezők piacaira (pl. a tejjgazdálkodó farmerek által igényelt földekére, a munkáéra és annak a pénznek a piacára is, amelyből istállókat építenek és takarmányt vesznek).

Ahogy az előző két bekezdésben részleteztük, ilyen rendszer az *önszabályozó piaci rendszer*. A kereslet és kínálat feltételeiben bekövetkezett minden egyes változás az egész rendszeren végigfut, mindaddig, amíg minden egyes piac ki nem alakítja új egyensúlyi állapotát, ahol az eladók pontosan akkora mennyiséget kínálnak, amekkorát a vevők adott ár mellett vásárolni akarnak, és egyik fél sem fejt ki további nyomást az ár megváltoztatására.³

Látnunk kell, hogy a közgazdasági analízis hatássága piaci környezet vizsgálatában korlátozó tényezővé válik, ha nem piaci gazdaságot elemzünk. A piac koncepciójában pontossága miatt vizsgálható a közgazdász piaci rendszerünket ilyen részletesen, de ugyanez a pontosság korlátozza őt akkor, ha nem árképző piacra épülő gazdasági rendszereket analizál.

Míndez ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a gazdasági elemzés a piacok intézményeire épül: független döntéshozókra, akik adnak és vesznek, eladásra termelnek a piacon vett inputokkal, szerződésbe foglalt jogait a törvény védi, döntéseiket pedig a nyereség vagy veszteség objektív szabályai szerint hozzák. Ha ezek a feltételek és az őket megtestesítő intézmények (üzleti

szervezetek, korporációk, bankok, szabadon bérbevehető munkaerő, elidegeníthető föld) hiányoznak, akkor a gazdasági elemzés nem lehet eredményes.

Egyelőre eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy egyes javak és termelési tényezők piacait rendszerbe foglaljuk, míg más javakat és tényezőket ebből kihagyunk. Azt feltételezzük, hogy piacon adnak és vesznek mindent, ami nem áll korlátlan mennyiségben a potenciális felhasználók rendelkezésére. Egyelőre eltekintünk attól a lehetőségtől is, hogy a rendszer nem teljes mértékben önszabályozó, vagy hogy egy önszabályozó és egy nem önszabályozó szektor valamilyen kombinációja.⁴

(a) Első lényeges következtetésünk az emberekkel kapcsolatos. Önszabályozó piacon a magánélet kérdései lényegtelenek. Vallásosság, társadalmi státusz, politikai meggyőződés, családi élet, szerelem, gyűlölet vagy pletykák nem befolyásolják a tennivalókat, attól eltekintve, hogy ezek is részei a termékek iránti igényeket létrehozó bonyolult érzelem- és motivációrendszernek. Ellenkezőleg, a felsőbb megfontolásoktól nem befolyásolt önszabályozó piac hajlamos a magánélet irányítására. A munka iránti kereslet közvetlenül befolyásolja az embert lakóhelye megválasztásában (hol van munkalehetőség), gazdasági tevékenységének kiválasztásában (melyik az a tevékenység, amelyik kereslete legtöbbet kínálja cserébe az ember képességeiért) és fizikai létének biztonságában. Ez utóbbi, hogy lesz-e étel és emberhez méltó lakás, önszabályozó piacon attól függ, hogy van-e akkora kereslet a munkaerő iránt, amekkora megélhetéséhez elegendő fizetést biztosít. Ha nincs, akkor legjobb esetben is meg kell szakítani a megszokott életvitelt, legrosszabb esetben pedig éhezés is következhet. Ennek oka vagy az, hogy leesik a termelői és fogyasztói javak iránti kereslet, ami küköndésbe hozza a csökkenő bérek – hanyatló kereslet spirált, amint ez a gazdagabb nyugati országokban előfordul, vagy pedig az, hogy a rendelkezésre álló hatalmas munkaerőmennyiség miatt új alkalmazottak munkába állítása a termelékenységét szinte semmivel nem javítaná. Ez az utóbbi eset inkább Kelet-Ázsiára jellemző. De még ilyen katasztrófák nélkül sem lehet elkerülni, hogy a keresletek közti arányeltolódás miatt a munkaerő helyváltoztatásokra ne kényszerüljön, ami magával hozza különböző csoportjai társadalmi státuszának és többihez viszonyított jövedelmének megváltozását is.

(b) Másik lényeges következtetésünk a nem gazdasági természetű politikai és társadalmi intézményekkel kapcsolatos. Az ország területeinek és természeti erőforrásainak (földpiac), csakúgy, mint a lakosság termelőképességének ésszerű kihasználása az önszabályozó piacnak köszönhető. Ha az önszabályozó piac nemzetközi méretű, akkor az ország gazdasági tevékenységének szabadsága erősen korlátozott. Társadalmi szempontból a család egysége és a közösségi élet állandó változásban van, mivel az emberek könnyen kényszerülhetnek elvándorlásra.

(c) Ezáltal az önszabályozó piacok rendszere az ember tevékenységének nagy részét leköti, elkülöníti más tevékenységektől, felsőbb hatalom által nem korlátozott irányító szabályokkal látja el. Mindezt a kínálat – kereslet – ár mechanizmus végzi. Mivel a gazdasági tevékenységek és az emberi élet egyéb területei elválaszthatatlanok, az önszabályozó piac minden más jellegű gazdasági rendszernél jobban befolyásolja az ember más tevékenységét is.

Piacok a gazdaságtörténetben

Nincsen olyan társadalmi intézmény, amely ideáltípusának tökéletes megjelenése lenne. Mégis, a 19. század végén és a 20. század elején létezett önszabályozó piaci rendszer elfogadható mértékben megközelítette az eszményit. Kisebb vagy nagyobb mértékben még ma is több helyen lehetne megfelelő modell számos gazdasági probléma megoldásához. Bizonyos fenntartásokkal és megszorításokkal a közgazdász számára ma is ez a leghasznosabb eszköz az olyan problémák, mint a választás, a gazdasági hatékonyság, az árak, a javak elosztása és a különféle felhasználásokhoz kapcsolt erőforrások vizsgálatára. A következőkben másfajta, lényegesen eltérő piacokat vizsgálunk meg. Néhány közülük annyira különböző, hogy eddig használt értelmezésünk szerint nem is tekinthető piacnak.

Legelőször különbséget kell tennünk a közgazdászai fogalmak szerinti piac és a piac, mint piachely között.

Az előbbinek lehet, de nem szükségszerűen van földrajzi helye. A chicagói kereskedelmi igazgatóság fenntart ugyan egy szobát gabonaügyletek lebonyolítására, de a nemzetközi pénzpiac már egy sok központ és egyén között megoszló információkból és kapcsolatokból álló világméretű hálózat. Elettérben a chicagói kereskedelmi igazgatóságtól, konkrét földrajzi helye nincsen, létezését annak köszönheti, hogy sok ember keres és kínál külföldi valutát. Ez a fajta „állandó lakcímmel nem rendelkező” kínálat – kereslet – ár mechanizmus hozza létre a világpiacon és világpiaci árak néven ismert jelenségeket.

A piaci hely merőben különbözik ettől. Olyan, pontosan meghatározható helyet jelöl, ahol az emberek javak kicserélésének szándékával találkoznak. A „csere” szónak valójában három jelentésrétge van:

1. Működés szempontjából a csere fogalmába tartozik javak bármely kétoldalú áramlása – rögzített, meghatározatlan vagy ismeretlen árakon, mint pl. karácsonyi ajándékok esetében. Ebben a tág értelmezésben a reciprocitást és a redistribúciót is ide sorolhatjuk. 2. Szigorúbb értelmezésben a csere meghatározott vagy rögzített áron történő adásvételt jelent. A választás abban áll, hogy a felkínált lehetőséget elfogadni vagy elutasítani egyaránt lehet. Ez a jelentés magában foglalja: 3. a kialakított áron történő adásvételt. Itt a választás egy további szabadságlemet is tartalmaz: az áralku szabadságát, amely a végleges döntést alakítja ki. Ez a csere jelentése önszabályozó piaci rendszerben.

Világos tehát, hogy lehetséges a „csere” és a „piachelynek” a csere 1. és 2. értelmezése szerinti létezése anélkül, hogy létezne egy közgazdász fogalmai szerinti piac.

A piachelyen nincsen szükség kínálat – kereslet – ár mechanizmusra. Míg a közgazdász által elképzelt piac szereplői vevők vagy eladók egyaránt lehetnek, s helyzetüket bármikor szabadon megváltoztathatják⁵, a piachely esetében ez nem szükségszerűen van így. A farmerek például csak eladni járhattak a város piacára, a városiak pedig csak vásárolni. Sőt, a farmerek csak meghatározott mennyiségű élelmet vihettek magukkal, s ezt árra való tekintet nélkül kellett eladniuk, a városiaknak pedig árra való tekintet nélkül kellett megvenniük. Az árat valamelyik hivatalnok határozta meg, vagy egyszerűen a hagyomány írta elő. Ebben az esetben az ár sem a kínált, sem a keresett mennyiséget nem határozza meg. A középkori élelmiszerpiacra nagyjából ez volt jellemző.

A piaci helyen ár jelenléte sem szükségszerű. Olyan érintkezések helye is lehet, ahol egy csoport javakat ad át egy másik csoportnak, amelyik ezt másfajta áruval viszonozza. A jelenkori barterügyletekre ez semmiben nem hasonlít, mivel az egyenértékűséget egészen más elvek alapján határozzák meg. A Trobriand-szigetek lakóinak hal-yam gyökér tranzakciói ilyen jellegűek, de ide tartoznak a Kula-gyűrű találkozási helyei is. Egyértelmű, hogy az effajta piaci helyeknek nem sok közülük van a kereslet – kínálat – ár mechanizmushoz.

A piachely lehet egy kijelölt térség, ami állandóan, vagy csak a hét bizonyos napjain, piacnapokon tart nyitva – kitűnő példa erre a középkori angol piacos városok vásáros napjai. Vagy egy másik példa: az évente egyszer megrendezett középkori nagy vásárok. Ezek a példák rávilágítanak arra a különbségre is, amely a tárgyi felszereléssel, például padokkal és kövezettel rendelkező piachely és a vásár végeztével közönséges mezővé visszaváltozó piactér között fennáll.

A piachelyen tartott vásár különböző helyszíneken és különböző időpontokban folyhat. Az egyes vásárnapokat kijelölt helyen kell megtartani, de a hely napról-napra változtatható, sorra véve az egyes városokat.

Másfelől, egy bizonyos vásár vagy különböző, állandó személyzettel rendelkező vásárok vándorolhatnak egyik kijelölt piachelyről a másikra. Sajátos jellemzője ez az őszi mezőgazdasági vásároknak.

A piachelynek mindhárom felsorolt esetben emberek találkoztak javak kicserélésének szándékával, de keresleti – kínálat – ár mechanizmus szükségszerű jelenléte nélkül. Ezzel például a már említett chicagói kereskedelmi igazgatóság dolgozott, vagy az angol vásár városok piacai az utóbbi 150 évben. De hogy egy bizonyos piachely keresleti – kínálati – ár mechanizmus működésének színtere volt-e, az a történelmi valóság problémája. A lényeg az, hogy a piac kifejezést egy történelmi forrásban vagy ama leírásban *nem lehet csakis úgy értelmezni, mintha az egy működő keresleti – kínálat – ár mechanizmusra utalna.*

Az önszabályozó és a másfajta piacok közti különbségeket többféleképpen szemléltethetjük:

(a) Az árverés olyan piac, ahol egyaránt jelen van a kínálat, a vásárolni szándékozók csoportja és az árak, mégsem önszabályozó. A kínálatot rendszeren kívüli tényezők határozzák meg. A rabszolgának eladott hadifoglyok kínálata például gazdasági szempontból egy politikai akció szerencsés gazdasági eredményének tekinthető. Ha ma egy elhunyt személy ingóságait árverezik, ott a kínálat nem kereslet és ráfordítási költség következményeként megjelenő árra adott reakció, hanem olyan esetleges jelenség, aminek oka egy halálcset. A lényeg az, hogy árverésen kialakuló magas árak nem teremtenek nagyobb kínálatot (vagyis nem robbantanak ki új háborúkat és főleg nem vívnak ki új győzelmeket, továbbá embereket sem ölnek meg). A kínálati oldalon sem kelt visszahatást az árverés (vagyis nem indul be egy hosszútávú egyensúlyi mechanizmus). Csupán egyszeri lehetőséget kap egy bizonyos árucsoport. Önszabályozó piacon a magas árak a vevőket arra készítetik, hogy a drágább javakat olcsóbbakkal helyettesítsék; ha pedig olcsó az ár, akkor az illető termék fogyasztása megnő. A piacra áramló különféle javak állandóan alkalmazkodnak. Árverésen nem ez a helyzet, a javak itt nem áramlanak a piacra. Az ember megveheti, amit akar, ha hajlandó a legmagasabb árat kínálni érte, aztán vége a dolognak. Az árverés után a vevő visszatér megszokott kínálati forrásához.

(b) Indiai falvakban pénzért árulnak tejet. A tehént tartó családok asszonyai a piachelyre viszik azt a mennyiséget, amit nem fogyaszt el a család. A tejért mindig a hagyományos árat kérik, ami nem változhat, holott a világpiacra kapható termékek árai nagymértékben ingadoznak. Az is nyilvánvaló, hogy a tehenet tartó családok nem növelik állataik számát, ha változik a hagyományos ár és a tehenek tartásának költségei közötti különbség.

(c) Léteznek olyan piacok, amelyek közelebb állnak az önszabályozó piachoz, valójában köztes jelenségek (nem átmenetek). Így lehet olyan piac, ahol az árat hatóság határozza meg, a rögzített árra viszont nagyjából a közgazdász szerinti módon reagálnak a kínálatot és keresletet kialakító tömegek. Idetartozik a háborús árszabályozás, éppúgy, mint a merkantilisták árrögzítésre tett erőfeszítései. Olyan is lehetséges, hogy a kereslet a közgazdász elvárásaitól függetlenül viselkedik, míg a kínálat és az ár igazodik azokhoz. Jó példa erre az árkontroll nélküli, a kormányok által támogatott „felső határ a csillagos ég” típusú kereslet háborúk idején, vagy az Egyesült Államok világszerte történő vásárlásai is a stratégiai anyagok készleteinek növelése céljából. Bizonyos mértékig minden kormányvásárlásra jellemző ez.

(d) A múltban és jelenben számos példát találunk olyan piacra, amelyben a közgazdász szerint lényeges gazdasági elemek egy részét az önszabályozó piac hatókörén kívül eső megfontolások határozzák meg. Példa erre az Egyesült Államok kormánya által politikai célból fix áron támogatott korlátlan kereslet bizonyos mezőgazdasági termékek iránt, vagy a Szovjetunió-beli kereslet a mezőgazdasági termékek egy minimális mennyisége iránt rögzített, alacsony áron.

(e) Az önszabályozó piac csak akkor működik, ha a kereslet, a kínálat és az árak kölcsönös interakció eredményeként alakulnak ki. Ezt a jellemzőjét kiiktathatják azok a külső tényezők, amelyek az egyensúlyi mechanizmus ellen hatnak. A 16–18. századok merkantilista kormányai módosították azt az egyensúlyi állapotot, amelyre a piac zavartalan működés esetén jutott volna, azáltal, hogy egyes iparágaknak támogatást nyújtottak behozatali és kiviteli tilalmak révén. A költségek csökkentésének szabadságát korlátozták a termelési technikákat előíró kormányrendeletek.

(f) A fenti példák rávilágítanak egy fontos különbségre az önszabályozó és a másfajta piacok között. Az önszabályozó piacok szereplőinek cselekvéseit a keresleti – kínálati – ár mechanizmus által kialakított viszonyított árak határozzák meg. Ha a piaci játékban sikerre törekednek, akkor követniük kell a ráfordítások minimalizálásának és a költségek maximalizálásának szabályát. A nem önszabályozó piacok szereplőit is befolyásolhatják a „racionális gazdasági szempontok”, vagyis a viszonyított árak, de az ő döntéseiket további, esetleg gyökeresen eltérő szempontok is meghatározzák.

A közgazdászok általában úgy tekintenek az önszabályozó piacokra, mint egy átfogó önszabályozó piaci rendszer alkotórészére. Ahol azonban a piacok egy része önszabályozó, más része pedig nem, jogosan állítható, hogy igazából egyikük sem az. Az ellenőrzött piacok korlátozó elemei ugyanis a többiek működésére is hatással vannak. Hogy a korlátozó elemek megszüntetik-e

az önszabályozó piac vizsgálatára használt módszerek érvényességét, az gyakoriságtól és elterjedtségtől függ, valamint attól, hogy az ideálistól mekkora eltérést engedélyezünk. A gazdaságtörténész számára lényeges, hogy egy adott időben és helyen vizsgált piac milyen mértékben önszabályozó, az esetleges korlátozások és beavatkozások pedig elérik-e azt a mértéket, amelyek a gazdasági elemzést alkalmazhatatlanná, vagy csak nagyon óvatosan alkalmazhatóvá teszi. Ha az önszabályozást korlátozó tényezők jelentősek, az ilyen piacokat a gazdaságtörténész már nem sorolhatja egy kategóriába az önszabályozókkal, tulajdonságaik vizsgálatakor pedig mellőznie kell azokat a következtetéseket, amiket a közgazdászok az önszabályozó piacokra alkalmaznak.

Nyugat-Európa 15. és 19. századok közötti történelmét gyakran félreértelmezték amiatt, hogy nem vették figyelembe azt a különbséget, ami az önszabályozó piaci rendszer és a magukat többé-kevésbé szabályozó, de önszabályozó rendszert nem alkotó piacok között van. Ezt példázza a korai angol gyapjúpiac, ahol az árak nemzetközi szinten ingadoztak, a kereskedők pedig nagyjából a maiaktól elvárt módon viselkedtek. A gyapjút szállító farmerek azonban a hűbériség feudális rendszerében termeltek, a munkacrőnek céhekbe kellett szerveződnie, ahol mesterek és segédek szigorú hierarchiában dolgoztak. Ha megvizsgáljuk ezt a kort, amit általában kereskedelmi forradalomnak vagy merkantilista szakasznak neveznek, azt látjuk, hogy a tipikus árupiac erősen megközelítette az önszabályozó piac fogalmát, de el kellett, hogy szenvedje különböző fontosságú és hatékonyságú tényezők irányító hatásait. Ugyanakkor a közgazdász értelemben vett termelési tényezők piaca még nem létezett, eltekintve a tőkepiactól.⁶ Ez a helyzet logikailag (esetünkben történelmileg is) átmenetet jelentett a nem keresleti – kínálati árakkal dolgozó piaci helyek és a keresleti – kínálati – ár mechanizmusú önszabályozó piac között. Számunkra jól példázza azt a különbséget, ami a speciális és a gazdaságnak csak egy részét kitevő piaci rendszer és az önszabályozó piacok rendszere között van.

Áttekintettünk egy sor különböző típusú történelmi piacot. Kategorizálásuk határait két szélsőséges esetük jelöli ki:

(a) önszabályozó piacok, ahol kizárólag a kereslet, az ár és a költség együttes hatása határozza meg, hogy mit és milyen módon kell termelni és kik között kell elosztani, valamint:

(b) a piachelyek, amelyek csak annyiban hasonlítanak az önszabályozó piacokhoz, hogy árukat mozgatnak emberek között.

Mindig külön-külön kell megvizsgálni azokat a szabályrendszereket, amelyek ezek működését irányítják. Ebben a vizsgálatban a közgazdász véleménye nem számít többet, mint bárki másé, hacsak nem azért, mert ő könnyebben felfigyel azokra a hibákra, amelyek forrása az önszabályozó piac jelenségeinck önkéntelen rávetítése a piaci helyre.

A két szélsőség között helyezkednek el azok a piacok, amelyekre részben jellemzőek az önszabályozó piac szabályszerűségei. Ezek lehetnek olyan árképző piacok, ahol a mit termelni, hogyan és kinck problémáját a keresleten, az áron és a költségen kívül más tényezők is befolyásolják. De lehetnek alapvetően piachely-típusúak is, ahol a pénznek van némi szerepe, de az árak kötöttek. Minél inkább megközelítik ezek az árképző és önszabályozó típust, annál többet ér a gazdaságtörténész, alkalmazni azonban azt csak a tények megállapítása után szabad. A gazdaságtörténész *a priori* nem magyarázza meg a piachelyen folyó tevékenységeket.

A gazdaságtörténész számára különösen érdekesek a piachely olyan intézményei, amelyek emlékeztetnek az önszabályozó piacra. Az érdeklődést részben az motiválja, hogy megállapítsa: ezek az intézmények az önszabályozó piac milyen egyéb jellemvonásait tudják még belevinni a piachely gazdaságába, részben pedig annak vizsgálata, miként funkcionálnak az önszabályozó piac intézményei egy közgazdásztól idegen környezetben, az ő fogalmaitól különböző célok szolgálatában.

A gazdaságtörténészt nagyon érdekli az is, hogy a történelem folyamán milyen nem-piaci módszerek alakultak ki ugyanazoknak az alapvető céloknak a megvalósítására, amelyeket az önszabályozó piac nyújt résztvevőinek: nevezetesen az anyagi természetű igények és szükségletek kielégítésére. Ez motiválja a redistribúció és a reciprocitás iránti érdeklődésünket is.

Végző megjegyzésként egy valószínűleg jogos kijelentés: a jelen kötetet író társadalomtudósok nyíltan vagy hallgatólagosan azon az állásponton vannak, hogy az önszabályozó piac inkább kivétel,

mint szabály, sőt, a 19. és 20. századokra jellemző sajátos jelenségnek tekinthető. Továbbmenve, az árképző piacokat a történelem egyedi eseteinek tekintik és hajlamosak úgy vélekedni, hogy az ember történelmének nagyobb részében rögzített árakkal dolgozó, nem árképző jellegű piaci helyeket használt, alkalmasint főleg olyan gazdasági rendszerekben, amelyek intézményei a redistribúció és a reciprocitás elveire épültek. Ezeknek a rendszereknek az alapvető jellemzőit pedig az orthodox gazdaságelmélet mellőzésével kell felderíteni, olyan tudományágak bevonásával, amelyek többet tudnak mondani a nem piaci jellegű intézményekről.

(A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: *The Market in Theory and History /In: Trade and Market in the Early Empires Economics in History and Theory*, Edited by K. Polanyi, C. M.Arensberg, H.W.Pearsons. The Free Press, Glencoe, Illinois, c.n. 357 - 372.p.)

Jegyzetek

1. Itt és a továbbiakban a „javak” kifejezést ugyanabban az értelemben használjuk, mint a nehezekebb javak és „szolgáltatások”-at. A nem piaci gazdaságok vizsgálatánál az adásvétel tárgyát képező közszükségleti cikkek (t.i. javak jelölésére is ezeket a szavakat használjuk, nem pedig a pontosabb „anyagi szükségletek kielégítésének eszközeit”).
2. Nem következhet-e be a kínálat növekedése áremelkedés esetén? Látszólag ez történt az olaj hasznosságának felfedezése után, amikor egyre több, lefolyóvízre felelő földterületet fedeztek fel. Valójában itt nem a természet által kínált mennyiség nőtt meg, csupán többet tudunk meg elhelyezkedéséről, így megnőtt az olajban gazdag földek ára. Az eset jól illusztrálja mondandónkat: az olajat rejtő föld valamilyen áron mindig megvehető volt, az ár viszont attól a kereslettől függött, amely vagy nem tudott az olaj hasznosságáról, vagy tudott róla, és arról is, hogy az illető terület alatt olaj van. Az elemző közgazdász úgy fogalmazna, hogy a lefolyóvíz utáni kutatás a tudásunk gyarapítására fordított tőkeforrások termelékenységét példázza.
3. A közgazdász most azt hihetné, hogy rövid úton elbánnak a gazdaságelmélet érvényességi körével. Szándékunk ezzel szemben az, hogy képet adjunk a gazdaságelmélet által piacnak nevezett jelenség külsődleges jellemzőiről. Nem állítjuk, hogy a közgazdász nem járulhat jelentősen hozzá nem önszabályozó vagy nem árképző piacok vizsgálatához is. Állításunk lényege az, hogy a közgazdász kiindulási és vizsgálati alapnak az önszabályozó piacok rendszerének modelljét használja, mi pedig ennek a módszernek korlátaira, és nem erősségeire szeretnénk a figyelmet felhívni.
4. Ez a lehetőség konkrét tartalmat fog kapni a „Piac típusok, történelmi példák” című részben.
5. A tőzsdéhez vagy a nagybani gyapotpiachoz hasonló, valóban spekulatív piacokon minden szereplő számára létezik egy ár, amely mellett vagy alatt vásárolni fog, és egy másik, ennél magasabb ár, amelynél vagy amely fölött eladásba kezd.
6. Ebben az esetben sem volt korlátlan az önszabályozás, mivel a kormányok az érme- vagy rúdformában történő nemesfémkivittelt korlátozó, bullionista politikát követték, a korszak első felének kamatlábait pedig jelentősen befolyásolta a kamatszédésről és a kapzsiságról szóló egyházi tanítás, amelynek betartására a kormány ügyelt.